

*Ватрас В.А.,
викладач кафедри цивільно-правових
дисциплін Хмельницького інституту
регіонального управління та права*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ЦЕРКВИ У ВІДНОСИНАХ, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬСЯ СІМЕЙНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Проголосивши курс на розбудову нової правової системи, у якій домінуючими визнаються права та свободи людини й громадянина, Україна не могла обминути такий важливий соціальний інститут, як церква, що уособлює в собі не лише культурну спадщину держави, яка набувалась тисячоліттями, а й основоположний ідеологічний центр – засіб реалізації права на свободу світогляду і віросповідання, спроможний інтегрувати українське суспільство.

Докорінним у реформуванні законодавства про свободу совісті і релігійні організації став абсолютно новий підхід у регулюванні державно-церковних відносин в Україні. Він ґрунтується на вже традиційному принципі відокремленості церкви від держави, закріпленому на рівні Основного Закону України – ч. 3 ст. 35 Конституції України¹, у поєднанні, на відміну від радянської правової системи і властивій їй ідеології наукового атеїзму, із принципом гарантування вільного розвитку на засадах рівноправності різноманітних релігійних течій і конфесій. Держава, на реалізацію цього підходу, наділила церкву правами повноцінного суб'єкта права, надавши їй можливість набувати статусу юридичної особи. Це положення закріплене у ст. 13 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” від 23.04.1991 р. №987-ХІІ, у якій зазначено, що релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення)².

Присвячується дана наукова праця участі церкви у правовідносинах, з акцентуванням уваги на сімейно-правовому аспекті, тобто на окресленні можливості церкви бути учасником відносин, що піддаються правовому регулюванню сімейним законодавством. Проте, насамперед, необхідно зупинитись на правовому статусі церкви в загальнотеоретичному розумінні, а вже згодом екстраполювати зусилля на поставленій вище проблематиці.

Проблема державно-церковних відносин, правосуб'єктності церкви, її місця в суспільстві цікавила людство постійно. Протягом останніх десятиріч, поряд з історичними і філософськими фундаментальними дослідженнями, з'являються праці вчених-юристів: 1) радянських дослідників: П. Дяконова, М. Фіолетова, Ф. Рудинського, Ю. Рекка; 2) сучасних дослідників-правознавців В. Гончаренка, А. Рогожина, М. Страхова, О. Шевченка; 3) зарубіжних науковців Ф. Гейера, Р. Реслера, У. Глетчера та інших. Уже в сучасній незалежній Україні та Російській Федерації захищались дисертаційні дослідження, присвячені взаємовідносинам церкви і держави³. Проте вказані наукові праці зосереджуються на історико-правових дослідженнях або ж спрямовуються в загальнотеоретичне русло правової науки. Це зумовлює потребу у дослідженні окресленої проблематики з цивілістичних позицій, в частині як цивільно-правового (статус церкви як юридичної особи), так і сімейно-правового (можливості участі у сімейно-правових відносинах як, наприклад, органу реєстрації актів цивільного стану) напрямків. Але, без огляду загальнотеоретичних позицій, вбачається неможливість спрямування дослідження в русло приватноправової науки.

Слово „церква” відоме лише християнському світу⁴, мусульмани оперують терміном „умма”, буддисти – „сангха”, хоча більшість віруючих вкладають в нього один зміст.

З точки зору змістового тлумачення „церква” розуміється у двох значеннях: 1) релігійна організація духовництва і віруючих, об’єднана спільністю вірувань та обрядовості; 2) будівля, в якій відбувається християнське богослужіння⁵. На нашу думку, „церкву” можна розглядати ще у кількох напрямках: як архітектурний комплекс, як соціальний інститут, як частину держави (виконання церквою в дореволюційному праві окремих функцій держави), як державу (Ватикан) і, нарешті, як юридичну особу – суб’єкта права, що найбільше цікавить юридичну науку.

Законодавець, закріплюючи за церквою права юридичної особи, в ст. 13 Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації” застосовує термін „релігійні організації”, до яких відносить релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об’єднання що складаються з вищезазначених релігійних організацій (ст. 13 Закону). Це свідчить про те, що лише вони можуть бути юридичними особами, а отже, і суб’єктами цивільного права. Але ч. 2 ст. 5 Закону, у якій зазначено: „Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави”, отождено „релігійні організації” і „церкву”, що дає нам право визначати і церкву як юридичну особу.

У визначенні правосуб’єктності церкви важливе значення має з’ясування питання, суб’єктом якого права є церква:

- публічного;
- приватного;
- і приватного і публічного.

Тут нам аж ніяк не обминути відомої сентенції видатного римського юриста Ульпіана, що стала окрасою відомої правової пам’ятки Древнього римського приватного права, – Дигест Юстиніана: „... публічним правом є те, що стосується становища римської держави, приватне ... відноситься до користі окремих осіб” (Д.1.1.1.2.)⁶. При відповіді на поставлене питання необхідно зазначити, що церква може бути суб’єктом як публічно правових, так і приватноправових відносин. Зокрема Ролан Міннер, професор Страсбурзького університету, зазначає, що в 1929 році у відповідності до угоди між Святим Престолом та Італією з’явилося місто-державою Ватикан. Однак не держава Ватикан, а Святий Престол є суб’єктом міжнародного права, який встановив дипломатичні відносини зі 180 країнами світу і до цього часу Престол підписує з державою договори, які стосуються церковних справ⁷. Іншим прикладом участі церкви у публічно-правових відносинах можна назвати порядок внесення змін до статуту релігійної організації (адміністративно-правові відносини), оподаткування підприємств, які створюються релігійними громадами (фінансово-правові) тощо. Прикладом цивільно-правових відносин за участю церкви як юридичної особи (організації, що має відокремлене майно, може набувати від свого імені майнових та особистих немайнових прав та обов’язків, бути позивачем та відповідачем у суді) є укладення різного роду правочинів, які спрямовуються на забезпечення господарської діяльності релігійної організації (договори про надання у володіння і користування культових споруд, набуття права власності на майно, придбане або створене за рахунок власних або запозичених коштів тощо).

Церква (релігійна організація), зареєстрована у визначеному чинним законодавством порядку, набуває прав юридичної особи з моменту реєстрації її статуту (положення). Саме з цього часу вона одержує усі ознаки юридичної особи: організаційну єдність, наявність відокремленого майна, виступ у цивільному обороті від свого імені, здатність нести самостійну майнову відповідальність, здатність бути позивачем або відповідачем у суді⁸. Загальне правове положення церкви як юридичної особи визначається цивільним законодавством України, а подальша деталізація в частині вимог до реєстрації релігійної організації, статутних документів, обсягу правоздатності і дієздатності відбувається на рівні законодавства про свободу совісті і

релігійні організації. Церкву, ґрунтуючись на Цивільному кодексі України від 16.01.2003 р., можна віднести до юридичних осіб приватного права, визначаючи її як непідприємницьке товариство (ст. ст. 85, 86 ЦК України).

Виникає цілком логічне питання: яким чином і на якій підставі церква бере участь у відносинах, які регулюються сімейним законодавством? Чи взагалі має право на існування постановка проблеми в такому напрямку?

Для відповіді на поставлене питання необхідно звернутись до історії розвитку сімейного права, яка знаходиться у безпосередньому зв'язку з політичною історією і релігійними поглядами. З прийняттям християнства на Русі в 988 році відбувається рецепція візантійського шлюбно-сімейного законодавства, базою якого були канонічні норми. На територію Київської Русі поширюється дія Номоканона, який був розширений постановами руських князів і отримав назву Кормчої книги. З цього часу усі сімейні справи було віднесено до компетенції православної церкви.

Сімейне право XV-XVII ст. уособлювало собою збірник канонічного (церковного) права. Крім Кормчої книги, з 1551 року почав діяти збірник постанов церковного собору „Стоглав”, а надалі сімейні відносини регулювались „Соборним уложенієм” (1649). Вказані правові джерела визначали процедуру укладення шлюбу виключно за участю церкви, надаючи їй статусу органу реєстрації актів цивільного стану. Якщо раніше церковне вінчання, введене в XI ст., практикувалось виключно серед найвищих прошарків суспільства, то поступово церква на рівні вказаних нормативно-правових актів закріпила дану процедуру обов'язковою для всіх осіб християнської віри, що свідчило про набуття нею статусу державного органу.

Наступним етапом у зміцненні позицій православної церкви став Указ Петра I „Про введення у всіх церквах метричних книг для запису народження, смерті й укладення шлюбу”⁹. З цього моменту розширено повноваження церкви, і вона зосередила в своїх руках реєстрацію не лише укладення шлюбу, але й інших актів цивільного стану. Ці позиції зберігались за нею до Декретів 1917 року.

Отже, історія свідчить про те, що церква до радянського періоду розвитку сімейного права відігравала вирішальну роль у сімейно-правових відносинах, виступаючи органом реєстрації актів цивільного стану, а звідси – брала в них активну участь. Але знову виникає питання: чи була церква суб'єктом сімейних правовідносин?

У науці точиться надзвичайно гостра наукова полеміка з цього приводу. Дві діаметрально протилежні точки зору, які сформувались ще у 50-ті роки ХХ сторіччя,¹⁰ із прийняттям нового Сімейного кодексу від 10.01.2002 р. отримали подальший розвиток.

Прихильники першої позиції, які відстоюють самостійність сімейного права як галузі права, виключають можливість церкви як юридичної особи бути суб'єктом сімейних правовідносин (суспільних відносин, які виникають на ґрунті шлюбу, кровної спорідненості, усиновленні та інших формах влаштування дітей, які позбулися батьківського піклування)¹¹. Це обґрунтовується особистим характером сімейних правовідносин. Майнові ж відносини є другорядними по відношенню до особистих, які виникають між суб'єктами сімейних правовідносин (наприклад, подружжям). До такої ж думки схиляється і законодавець, не передбачаючи у ст. 2 Сімейного кодексу України юридичних осіб як учасників відносин, які регулюються сімейним законодавством, та вказуючи на вичерпний перелік учасників.

Інші вчені (О.С. Йоффе, Г.Ф. Шершеневич, М.В. Антокольська) не вбачають значних відмінностей між предметом цивільного та сімейного права, зазначаючи лише специфічність

сімейних відносин у межах єдиної галузі права – цивільного¹². Виходячи з їх поглядів, можна зробити висновок, що церква як юридична особа приватного права може бути суб'єктом сімейних правовідносин, оскільки вони за своєю правовою природою є цивільними, в яких поряд із фізичними особами рівноправними учасниками є і юридичні особи (наприклад стороною договору про патронат).

Але чи може бути церква суб'єктом сімейних правовідносин у сучасній Україні, зважаючи на принцип відокремленості церкви від держави та норму Сімейного кодексу України, відповідно до якої релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки і чоловіка прав та обов'язків подружжя (ч. 3 ст. 21 СК України)? Категорично ні. По-перше, юридичні особи, в тому числі церква (релігійна організація), не можуть бути суб'єктом сімейних правовідносин, оскільки вони носять суто особистісний характер і ґрунтуються на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні або інших формах влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; по-друге, в Україні на законодавчому рівні не визнається релігійний обряд шлюбу. Але навіть якщо він і визнавався, і навіть якщо церкві було б надано функції органу реєстрації актів цивільного стану, ні в якому разі відносини, які виникатимуть між нею і, наприклад, майбутнім подружжям, під час вступу у шлюб не будуть носити характеру сімейних. Ми матимемо справу у такому випадку з адміністративно-правовими відносинами (відносинами влади і підпорядкування) між органом реєстрації акту цивільного стану (церквою), як це функціонує в Грузії, Ватикані та в інших країнах, де визнаються церковні шлюби, та майбутнім сімейством. Церква у таких відносинах виступатиме державоподібним утворенням (Ватикан) або ж інституцією, яка виконує функції органу виконавчої влади (Україна до 1917 р.). Проте ми можемо у наведеному прикладі визначити її як учасника відносин, які регулюються нормами сімейного законодавства, але категорично не як суб'єкта сімейних правовідносин.

Хотілося б поставити проблему ще під одним кутом зору: чи доцільно було зберігати в новому Сімейному кодексі традиційний радянський підхід до релігійних шлюбів? Можливо, приймаючи даний нормативний акт, законодавець мав би врахувати вимоги загальних положень цього кодексу щодо врахування національних звичаїв і легалізувати релігійний обряд шлюбу, надавши майбутньому подружжю право вибору, що і характерно принципу диспозитивності приватного права. Вважається, що у цій думці є певний сенс і вона заслуговує на увагу. Наприклад, можна передбачити правову норму, відповідно до якої майбутнє подружжя вправі обрати спосіб укладення шлюбу: світський чи церковний. У разі обрання останнього церква зобов'язується провести реєстрацію з урахуванням вимог Сімейного кодексу та передати необхідні документи до відділу реєстрації актів цивільного стану шляхом повідомної реєстрації. Це положення відповідає б і засадам диспозитивності і забезпечувало б створення єдиного державного реєстру шлюбів. Проте, на жаль, в Україні дана норма не буде дієвою, оскільки є неможливим найближчим часом створення єдиної Помісної Української православної церкви та наявністю великої кількості різнопланових релігійних конфесій і течій, які однозначно претендуватимуть на проведення церковного обряду шлюбу. Ця норма буде працювати в тих країнах, де переважна більшість населення сповідає єдину віру і домінуючою є одна церква, наприклад в Російській Федерації. Ми маємо виходити із принципу розумності, передбаченого Сімейним кодексом України із поєднанням принципу доцільності, а отже, підтримати точку зору законодавця.

Можна запропонувати своєрідний симбіоз порядку реєстрації шлюбу, який би поєднував і державну процедуру, і релігійний обряд. Наприклад, майбутнє подружжя подає заяву про державну реєстрацію шлюбу до органу реєстрації актів цивільного стану, де замість працівника –

державного службовця реєстрацію проводить священник із церкви, який поряд із вимогами кодексу проводить релігійне таїнство. Це може відбуватись на підставі договору або довіреності. Проте дієвості запропонованої правової норми перешкоджатиме вказана вище полірелігійність в Україні.

Історія свідчить про активну позицію, яку займала церква у державі. Вона зуміла перебрати на себе функції органу реєстрації актів цивільного стану та брати участь у відносинах, які регулюються сімейним законодавством, залишивши на сьогодні ці функції за собою (Грузія, Польща, Ватикан), або ж втратити їх у конкуренції з державою (Україна, ФРН). Проте релігія завжди залишатиметься тим чинником, який займатиме провідне місце у свідомості кожної людини, і, як наслідок, і в Україні церква можливо з часом зуміє відвоювати свої позиції. Тоді вже виникне потреба замислюватись і законодавцві, якому доведеться доповнювати Сімейний кодекс. Проте ця тенденція не впливатиме на перегляд суб'єктного складу сімейних правовідносин, який залишатиметься сталим, обмежуючись виключно фізичними особами і базуватиметься на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні та інших формах влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

¹ Конституція України. – К.: УПФ. – 1996. – С. 5.

² “Про свободу совісті та релігійні організації”: Закон України від 23.04.1991 р. №987-XII // ВВР УРСР. – 1991. – №25. – Ст. 283.

³ Див.: Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у Радянській Україні в 1917-1941 роках: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01.– К.: 2001; Федоренко Т.М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К.: 2001; Гуде ница А.Н. Правовой статус русской православной церкви. Автореф. дис... канд. юрид. наук: 23.00.02. – Ростов, 1999 та ін.

⁴ Відомий фахівець із католицького канонічного права Петер Ерде у своїй праці Церковне конституційне право, яка перевидана у Львові у 1998 році, до християн відносить усіх, хто пройшов обряд хрещення, не розмежовуючи їх на католиків, православних, протестантів, а лише виділяє два основних стани: духовенство і мирян (с. 12).

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головний ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: Перун, 2001. – С. 1361.

⁶ Підпригора О.А. Основи римського приватного права. – К.: Вентурі., 1997. – С. 10.

⁷ Див.: Р. Миннер. Опыт Католической церкви в построении взаимоотношений с государством в XX веке // История религии. – 2000. – №9-10.

⁸ Див.: Цивільне право України: Підручник: / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002.

⁹ Исаев И.А. История государства и права России. – М.: Юристъ. – 1994. – С. 132.

¹⁰ Ряд науковців (Г.К. Матвєєв, В.А. Рясенцев, Л.М. Пчелинцева та ін.) відстоюють самостійність сімейного права, представники іншого напрямку (Г.Ф. Шершеневич, О.С. Йоффе, М. В. Антокольська та ін.) вважають, що сімейне право є підгалуззю цивільного права.

¹¹ Див.: Пчелинцева Л.М. Семейное право России: Учебник для вузов. – М.: НОРМА, 2002; Нечаева А.М. Семейное право. Курс лекций. – М.: Юристъ, 2002.

¹² Див.: Антокольська М.В. Семейное право: Учебник. – М.: Юристъ, 2002.